

РЕЦЕНЗІЯ
на дисертаційну роботу
Помазана Дмитра Юрійовича
на тему: «Особливості діяльності езотеричних таємних товариств на
території Західної Європи у другій половині XIX ст.»,
представлену на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі
знань 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 032 Історія та археологія

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Дисертація Помазана Д.Ю. присвячена комплексному дослідженню історії діяльності таємних езотеричних товариств на території Західної Європи у другій половині XIX ст., яке спрямоване не лише на доповнення наукової картини світу, але й містить практичне значення для коректного трактування основ сучасних моделей світогляду, соціокультурних нормативних практик, а також альтернативних форм релігії, зокрема окультних. Ідентифікація езотеризму як явища є доволі складним дослідницьким завданням через наявність у ньому значної кількості релігійних і соціокультурних компонентів. Проте саме такий предмет дослідження є прикладом складного історичного феномену, який є важливою частиною світоглядної парадигми сучасного соціуму. За доби радикалізації міжконфесійних конфліктів останнього часу, звернення до аналізу історичних витоків релігійних та квазірелігійних рухів є особливо актуальним у контексті розв'язання проблеми забезпечення мирного співіснування різних за релігійними уявленнями груп у межах однієї спільноти. Водночас переважна частина інформації щодо цієї теми у публіцистичних джерелах є традиційно антинауковою та конспірологічною, що часто створює підґрунтя для інформаційних маніпуляцій у сучасному медіапросторі.

Порушена здобувачем тема розкриває один із маловивчених аспектів історичного розвитку Європи, що останнім часом привертає посилену увагу істориків. У своїй роботі автор використовує сучасні методологічні підходи, які передбачають дослідження основних маркерів світоглядної ідентичності, впливу езотеричних практик на формування і розвиток уявлень тогочасних європейців про навколишній світ, свою цивілізаційну ідентичність, ментальність, їх ставлення до офіційної церкви та влади, сприйняття ними процесів і подій, що відбувались у

суспільстві. Піднесення європейських цінностей проходило у тісному взаємозв'язку із активними суспільними перетвореннями, які сприяли запровадженню принципів раціоналізму, плюралізму і толерантності у політичному житті, що і на сучасному етапі всесвітньої історії знаходять вираження у зміцненні демократичних форм влади. У другій половині XIX століття у Західній Європі відбувалися значущі соціокультурні зміни: з одного боку, це була епоха розквіту промисловості, наукового та технічного прогресу; з іншого – період, коли велика частина суспільства відчувала втрату традиційних цінностей і шукала нові форми релігійного і філософського світогляду. Дослідження цієї теми надає можливість проаналізувати взаємодію різних соціокультурних течій та визначити їх внесок у формування і розвиток сучасних ментальних комплексів. Актуальність теми додатково посилюється тим, що особливості діяльності езотеричних таємних товариств залишаються малодослідженими і потребують ґрунтовного наукового вивчення. У науково-практичному вимірі відсутність в історіографії спеціальних праць, присвячених цій проблемі, вимагає створення комплексних досліджень, які б уможливили складання повної картини явища у сучасній історичній науці.

Оцінка змісту дисертації та її основних положень. Дисертаційне дослідження Помазана Д.Ю. характеризується логічністю викладення матеріалу та чіткістю вирішення поставлених завдань. Дисертант здійснив ґрунтовний аналіз загального рівня наукової розробки теми та її окремих аспектів, всебічно охарактеризував наявну джерельну базу. Автор продемонстрував вміння оперувати великою кількістю фактичних історичних даних, застосовувати для їх систематизації комплекс загальнонаукових та спеціальних історичних методів. Робота виконана на підставі широкого корпусу документів, які мають високий інформативний рівень. Зроблені дисертантом висновки ґрунтуються на опрацюванні досить великого кола джерел, що взагалі свідчить про належне виконання мети та завдань дослідження. Достовірність результатів, отриманих автором, забезпечується також аналізом великого обсягу фактичного матеріалу та дотриманням базових принципів наукового аналізу.

Текст дисертаційної роботи є композиційно струнким та логічно вивіреним. Структура дисертації є логічною, її хронологічні рамки та територіальні межі, мета і завдання цілком обґрунтовані.

Перший розділ дисертації виконує структуроутворюючу функцію та визначає подальшу специфіку дослідження згідно з висвітленими в ньому матеріалами. У першому параграфі представлені документальні джерела та архівні дані. Переважна більшість проаналізованих джерел є опублікованими документами езотеричних таємних організацій Західної Європи, також висвітлено листування діячів окультних товариств і матеріали сучасників. Джерельна база дослідження переважно представлена документами езотеричних організацій та авторськими роботами лідерів окультних товариств та поділена з метою систематизації на три великі групи. До першої належать збірники документів, до яких долучені матеріали як таємних товариств, так і окремих діячів езотеричного руху. Більшість документів є ініціативними або ритуальними, водночас значна кількість опублікованих джерел у збірниках – листування між ключовими діячами езотеричних організацій. Аналіз листів дозволив автору здійснити спробу реконструкції міжособистісних відносин адептів езотеричних товариств, що є надважливою інформацією. До другої групи джерел автором віднесені роботи лідерів езотеричного руху. Цей компонент джерельної бази у роботі використано для встановлення ідеологічних та релігійних засад, навколо яких здійснювалися об'єднання товариства. Третя група джерел складається із журналів езотеричного змісту. Інформація в цих журналах дозволила розкрити особливості доктрин, більш комплексно проаналізувати специфіку езотеричних систем.

Другий параграф складається з історіографічних джерел переважно зарубіжного походження. У цьому параграфі послідовно розглядається історіографічна база дослідження від кінця XIX ст. до сучасних робіт. Третій параграф присвячений методологічним засадам та теоретичним підходам дослідження. Методологія роботи базується на принципах історизму, наукової об'єктивності, всебічності та системності.

Другий розділ дисертаційної роботи, також складається з трьох параграфів. У першому параграфі розкрито релігійні чинники, що вплинули на активізацію діяльності окулътних товариств. Особлива увага була приділена релігійній кризі на території Англії та Франції після епохи Просвітництва. У другому параграфі розглянуто вплив наукових тенденцій на становлення і розвиток езотеричного руху. Водночас проаналізована роль багатьох учених Західної Європи щодо діяльності езотеричних таємних організацій. Третій параграф присвячений світоглядним чинникам, які впливали на діяльність окулътних товариств. Серед таких факторів виокремлено: вплив літературних тенденцій; розквіт політичних ідеологій; боротьбу за правову та гендерну рівність. Автор дійшов висновку, що ці компоненти світоглядної парадигми опосередковано впливали на збільшення попиту на альтернативні форми релігії. Зокрема, у другому розділі розглянуто основні зовнішні тенденції, що вплинули на зародження процесу «Окулътного відродження» та формування езотеричних організацій.

Третій розділ висвітлює історію становлення й діяльності ключових окулътних товариств на території Франції в період «Окулътного відродження». Під час висвітлення цієї теми особливу увагу приділено історії інституалізації езотеричних товариств, характеристиці світоглядних доктрин, на засадах яких сформувалися організації. Важливим компонентом дослідження є визначення ролі лідерів окулътного руху в контексті започаткування езотеричних інститутів. Порівняльний аналіз товариств уможливив не лише висвітлення особливостей організацій, але і встановлення концептуальних розбіжностей у стратегіях діяльності.

Четвертий розділ охоплює історію становлення та діяльності ключових окулътних товариств на території Британії в період «Окулътного відродження». Зокрема, була висвітлена історія формування окулътних організацій і особливості їхньої діяльності. Значна увага приділялася двом езотеричним товариствам: Англійському товариству Розенкрейцерів та Ордену «Золота Зоря», які були найвпливовішими містичними організаціями другої половини XIX ст. Встановлено, що ця впливовість зумовлена не лише значною чисельністю адептів,

але й чималою кількістю представників суспільної еліти, котрі підвищували авторитет цих інституцій. Із метою більш комплексного осмислення унікальності зазначених товариств були детально проаналізовані методи реалізації містичних доктрин, особливості ритуальної та ініціативної системи, яка безпосередньо пов'язана із формуванням структури цих організацій. Прикметними є висновки автора щодо того факту, що серед учасників окультних організацій було чимало жінок, які не лише брали участь у таємних товариствах, але й займати лідерські позиції. Таке ліберальне ставлення до жінок підвищувало авторитет окультних товариств серед феміністичного руху, який стрімко розвивався в XIX ст. Таким чином, автор констатує, що нові політичні ідеології також опосередковано впливали на діяльність езотеричних організацій. Як окультні товариства, так і нові політичні системи протистояли ідейним орієнтирам суспільства того часу, і серед соціалістів та представників лівих ідеологій, езотеричні товариства були досить популярними. Ті самі процеси автор відстежує у сфері культури і мистецтва. У XIX ст. на території Європи шириться стиль декадансу, для представників якого езотеричний рух стає символом перетворення і натхнення. Членами багатьох езотеричних товариств були діячі мистецтва, переважно письменники й поети. Ці факти дозволили дійти висновку, що певні зовнішні фактори сприяли розвитку езотеричних товариств.

Було встановлено, що на стратегію діяльності езотеричних таємних товариств вплинули саме внутрішні фактори. Зокрема, автор стверджує, що одним із головних компонентів, які безпосередньо відобразилися на діяльності окультних товариств, була ієрархічна система. Залежно від особливості структурної системи, змінювалася стратегія діяльності товариства. Автор пояснює це тим, що езотеричні організації формуються навколо певної ініціативної парадигми, яка впливає на подальше становлення адептів, котрі працюють у межах цієї системи. Використовуючи метод порівняльного аналізу, було виявлено, що у процесі розвитку таких ідей сформувалося декілька типів організацій таємних товариств. Автором було визначено та охарактеризовано три групи ініціативних моделей: розенкрейцерська, масонська, теософська. Встановлено, що усі типи ієрархічної

системи були притаманні товариствам, які діяли в період «Окультичного відродження». Кожна із систем мала свої ритуали, ідеологічні концепції, різну кількість рівнів, символи, соціальні обмеження. Автором слушно наголошено, що досить часто засновники товариств апелювали до найбільш стародавніх езотеричних традицій для обґрунтування своєї діяльності. Результати дослідження дозволили розкрити специфіку діяльності езотеричних таємних товариств Англії та Франції в епоху «Окультичного відродження». Вдалося встановити зовнішні передумови і внутрішні чинники, що вплинули на стратегію діяльності окультичних товариств.

У результаті проведеного дослідження дисертант отримав важливі висновки, які були належним чином обґрунтовані, а їх достовірність забезпечується представницьким комплексом документів і матеріалів, а також сукупністю методів, на основі яких виконано дисертацію. Дослідження пройшло достатню апробацію у публікаціях автора та у його виступах на наукових конференціях.

Позитивно оцінюючи наукову працю, необхідно відзначити, що окремі положення роботи мають дискусійний характер та потребують уточнень або додаткової аргументації:

1. Певні неточності у дисертації присутні при визначенні методологічних засад дисертаційного дослідження. Наголошуючи на важливості використання феноменологічного підходу як у історії релігії, так і у академічному релігієзнавстві, автор контекстуально поєднує його опис з базовими принципами дослідження (с.45). Загалом методологічні підходи є радше напрямками дослідження, які не можуть бути ототожнені з загальними принципами отримання наукового знання.
2. Автор майстерно використовує текстуальну аналітичну критику опублікованих джерел, проте фактично позбавлений можливості дослідницької оцінки їх автентичності, абсолютно слушно покладаючись на експертний висновок, який надано цим документам іншими науковцями. Після припинення діяльності більшості езотеричних таємних товариств, що діяли у досліджуваній автором період, значна кількість внутрішніх

документів цих організацій потрапила до колекцій як державних, так і приватних архівів. Подібні опубліковані збірки документів містять значний інформативний потенціал, проте у науковому дискурсі точаться дискусії щодо автентичності окремих текстів, на чому було б доречно наголосити у загальній характеристиці джерельної бази проведеного дослідження. Зокрема, на с.108 сам автор посилається на труднощі з «ідентифікацією авторів, як і встановленням походження» маніфестів розенкрейцерів, проте, на жаль, це твердження не знаходить належного відображення у проведеному джерелознавчому аналізі.

3. На наш погляд, дисертаційне дослідження тільки б виграло від більш детального фокусу на організаційній структурі таємних товариств та їх орденів.

В цілому, дисертаційна робота Д.Ю. Помазан «Особливості діяльності езотеричних таємних товариств на території Західної Європи у другій половині XIX ст.» є завершеною науковою працею. Вона відповідає вимогам пунктів 6, 7, 8, 9 «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 року № 44 (зі змінами внесеними згідно з Постановою Кабінету Міністрів України № 341 від 21.03.2022 р.), а її автор Помазан Дмитро Юрійович заслуговує на присудження ступеня доктора філософії зі спеціальності 032 Історія та археологія.

Рецензент:

кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри всесвітньої історії
та міжнародних відносин Запорізького
національного університету

Станіслав ЧЕРКАСОВ